

СУПЕРЕЧНОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті розглядаються концептуальні і прикладні аспекти суперечностей трансформації європейської політичної свідомості, аналізуються такі чинники, як сприйняття політики ЄС в європейському середовищі, ставлення до впливу мігрантів на європейську ідентичність, формування європейської політичної свідомості в Україні у форматі Угоди про Асоціацію України та ЄС.

Ключові слова: *європейська політична свідомість, зовнішня і безпекова політика ЄС, європейська ідентичність, міграційна криза, Україна.*

The article examines the conceptual and applied aspects of the contradictions in the transformation of the European political consciousness, analyzes the perception of the EU policy in the European community, the attitude to the impact of migrants on the European identity, the formation of the European political consciousness in Ukraine in the format of the Association Agreement between Ukraine and the EU.

Keywords: *European political consciousness, common foreign and security policy of the EU, European identity, migration crisis, Ukraine.*

В статье рассматриваются концептуальные и прикладные аспекты противоречий формирования и трансформации европейского политического сознания, анализируются такие факторы, как восприятие политики ЕС в европейском сообществе, отношение к воздействию

* доктор політичних наук, професор кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

мигрантов на европейскую идентичность, формирование европейского политического сознания в Украине в формате Соглашения об ассоциации Украины и ЕС.

***Ключевые слова:** европейское политическое сознание, внешняя политика и политика безопасности ЕС, европейская идентичность, миграционный кризис, Украина.*

Постановка проблеми. Розширення ЄС спричинило нові лінії політичного розподілу в європейському регіоні, зумовило виокремлення в стратегії європейської інтеграції та в діяльності ЄС проблеми суперечностей європейської політичної свідомості, розуміння якої визначається інституціональною складністю Європейського Союзу, що тривалий час функціонував у декількох форматах – форматі спільного ринку, форматі міжнародних організацій та форматі міждержавного союзу. Практика політичної діяльності ЄС засвідчила прагнення наднаціональної організації до вирішення таких проблем, що стосуються формування і трансформації європейської політичної свідомості, як збереження єдності інтеграційного об'єднання і довіри до національних спільнот Європи до наднаціональних інститутів, модернізації стандартів європейської ідентичності, формування у міграційній спільноті ідей європейськості, сприйняття спільної європейської зовнішньої і безпекової політики ЄС в широкому європейському просторі та підтримки спільних позицій та підходів до формування нової архітектури європейського порядку, участь у якому беруть міжрегіональні інституції та неєвропейські актори міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова тема щодо суперечностей європейської політичної свідомості, враховуючи наявність численних конфліктних чинників у регіоні, закономірно знайшла відображення у теоретичних і прикладних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних фахівців. Так, концептуальні підходи до основних проблем

європейської політичної свідомості представлено у працях Й. Бахтлера, Д. Істона, Л.Ліндберга, К. Мендеса, Ж. Монне. Е.Хааса, С.Шайнголда та ін.; проблема довіри до діяльності наднаціональних інститутів ЄС розглядалася у наукових працях Дж. Гарретта, К. Йоргенсена, Л.Ліндберга, М. Поллака, В. Сендгольца; Дж. Цебеліса, Дж. Чекеля, С.Шайнгольда Ф. Шміттєра тощо; співвідносність процесів розширення та зовнішньої і безпекової політики ЄС аналізувалися в публікаціях Д. Аллена, М. Леонарда, А. Спінеллі, Б. Феррєро-Валднера та ін.; вплив мігрантських спільнот на зміну європейської політичної свідомості дискутувався у дослідженнях М.Ігнат'єффа, Р. Майєра. Т. Ріссе, О.Руше, Д. Якобса тощо[1-7].

Проблематика трансформації і вимірювання європейської політичної свідомості в сучасній українській політичній науці представлена науковим доробком таких вітчизняних фахівців, як А.Баровська, В. Баштанник, О.Брусилівська, М. Козловець, В. Копійка, О. Кравченко, М. Ожеван, Б. Парахонський, М.Пікула Я.Сергієнко, Є.Тихомирова, В.Троян, С. Федонюк та ін., характерною рисою якого стало обґрунтування інтеграції України в європейську політичну систему, виходячи з об'єктивних обставин та особливостей розвитку української держави і забезпечення національних інтересів в європейському середовищі [8-17]. На основі аналізу європейських політичних процесів у дослідженнях українських науковців були сформовані уявлення, які істотно вплинули на формування концептуального бачення відносин України з ЄС, зокрема у формі політичних концепцій та стратегій інтеграції в європейсько-євроатлантичний простір. Як зазначається у дослідженнях, останнім часом помітно посилюється прагматичний підхід до співпраці України з ЄС, що передбачає врахування різних чинників у формуванні політичного курсу держави, які передбачаються Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, що безперечно позначилося на багатьох аспектах відносин міжнародної взаємодії. Ці обставини визначають потребу детальнішої оцінки наукових

уявлень, присутніх в дослідженнях з проблем європейської політичної свідомості, що здійснювалися представниками основних шкіл української політичної науки часів незалежності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Вивчення проблеми трансформації європейської політичної свідомості в Україні потребує комплексних досліджень політичної складової сучасних євроінтеграційних процесів, деталізації та конкретизації окремих її аспектів, зокрема довіри до наднаціональних інститутів у контексті зростання євроскептицизму та брексизму, впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на європейську ідентичність та політичну свідомість, суперечності сприйняття в країнах Європи спільних стратегій зовнішньої і безпекової політики ЄС, прогнозування перспектив єдності ЄС у сучасній системі міжнародних відносин, що вважається важливим в умовах забезпечення національних інтересів України за Угодою про асоціацію з ЄС.

Формулювання цілей статті. Метою статті є з'ясування на основі політичного аналізу особливостей трансформації європейської політичної свідомості у контексті суперечностей розвитку інтеграційних процесів і зростання проявів євроскептицизму в політикумі і позиціях європейської спільноти.

Свого часу Лісабонський договір сприяв поглибленню європейської інтеграції як якісному рівню суспільно-політичної модернізації ЄС, скасуванню економічних перешкод в інтеграційних процесах, функціонуванню економічного та валютного союзу, інтерактивним зв'язкам наднаціональних інститутів з європейською спільнотою, сприйняттю спільної зовнішньої і безпекової політики та стратегії політичного партнерства ЄС з провідними міжнародними акторами. Зі зміною світових процесів, пов'язаних з приходом до влади у США, Британії, Франції, Нідерландах, Польщі та інших країнах нових політичних лідерів, різноорієнтованих щодо своїх геополітичних цілей, порушенням основних принципів міжнародного права в умовах агресії Росії проти

України, збройним втручанням у сирійський конфлікт, міграційною кризою в Європі та посиленням політики євроскептицизму, відбулася трансформація європейської політичної свідомості передусім за критерієм довіри до наднаціональних інститутів [18].

Еволюція ставлення до Європарламенту, Єврокомісії та Європейської Ради ЄС простежується у дослідженнях Євробарометру, європейської служби опитування громадської думки, що здійснює постійні моніторинги щодо різних проблем функціонування наднаціональних інститутів в усіх країнах-членах ЄС, а також у країнах-претендентах на вступ до ЄС. Так, дані Євробарометру щодо сприйняття наднаціональних інститутів ЄС та рівня довіри до їх діяльності у 2010-2011 рр., свідчать, що 65% проти 25% європейців вважають ЄС впливовим міжнародним актором, позицію якого враховують провідні політичні актори світу; 49% проти 42% європейців вважають, що ЄС гарантує більшу безпеку ніж національні сили; 46% європейців вважають, що ЄС не враховує належним чином національних інтересів їхньої країни, а 40% європейців дотримуються протилежного погляду на роль ЄС у сфері міжнародних відносин. 52% європейських громадян більше переконані у впливі на політичні інститути на національному рівні, натомість 43% дотримуються протилежних поглядів. Тобто, недостатньо високий рівень довіри до наднаціональних інститутів ЄС не розглядався як прояв недостатності демократії на загальноєвропейському рівні, оскільки така ж проблема була властива й національним політичним системам [19-21].

Певні зміни простежувалися у сприйнятті та рівні довіри до наднаціональних інститутів ЄС упродовж 2014-2015 рр. Так, у 2014 р. довіряли наднаціональним інститутам 37% європейців, тоді як у 2015 р. рівень довіри складав уже 40%. Рівень довіри до Європарламенту становив 34%, хоча у попередньому дослідженні цей показник становив 39%. Водночас 33% опитаних довіряють Єврокомісії, 31% - довіряють Європейському центральному банку, проте 54% опитаних висловилися за

недовіру цій установі. Дослідження 2014-2015 рр. показало деякі відмінності по країнах. Довіряють ЄС 38% опитаних європейців за межами зони євро проти 29% , що знаходяться в зоні євро. Більшість опитаних довіряють ЄС: Румунія - 58% проти 34%, Естонія - 58% проти 33%, Болгарія - 55% проти 31%, Литва - 52% проти 36%, Фінляндія - 50% проти 44%, Мальта - 49% проти 32%, Угорщина - 48% проти 46%. Найнижчою виявилася довіра до наднаціональних інститутів ЄС в Греції - 18%, Італії - 19%, на Кіпрі і у Британії - 22%.

Почувають себе громадянами ЄС – 65% опитаних європейців, тобто, почуття громадянства ЄС досягло найвищого рівня за останні роки, причому не вважають себе громадянами ЄС - 34% європейців. Ідентифікація себе як громадян ЄС є найвищою на Мальті - 87%, у Люксембурзі - 85%, Фінляндії - 79%, ФРН - 79%, Австрії - 77%, Польщі і Швеції - 77% [22-24].

Згідно з опитуванням Євробарометру у 2017 р. щодо довіри європейців до наднаціональних інститутів ЄС, то дослідження показало значне підвищення - 57 % до ЄС загалом, що фактично повернулося до рівня 2007 р., коли становило 58 %, однак в різних країнах показники значно варіюються. Оцінюючи дослідження, президент Європарламенту А.Таяні зазначив: «Висновки огляду ставлення європейців до ЄС вперше з часу початку кризи в 2007 р. дуже обнадіюють. Вони показують, що європейські громадяни очікують, що ЄС відповість єдиним голосом на їх гострі побоювання з приводу недавніх міжнародних потрясінь, які зробили світ більш невизначеним і небезпечним. Реагуючи на останні геополітичні події, такі як нестабільність в арабському світі, зростаючий вплив Росії і Китаю, Брексит і обрання Д.Трампа, до 73% опитаних вважають за краще, щоб ЄС знайшов загальні відповіді на виклики сучасного світу. Переважна більшість європейців також закликає ЄС зробити більше для вирішення поточних проблем, таких як боротьба з тероризмом - 80 % і безробіття - 78 %, захист навколишнього середовища – 75% і боротьба з

податковим шахрайством – 74%. Дедалі більше європейців – 43% вважають, що їхні голоси враховуються на рівні ЄС, більше, ніж будь-коли з 2007 р. і на шість пунктів у порівнянні з 2016 р. Опитування показало, що переважна більшість європейців вважають, що нерівність між соціальними класами є значною, і 30% з них сумніваються, що криза закінчилася на видиму перспективу[25].

За критерієм сприйняття в країнах Європи спільних стратегій зовнішньої і безпекової політики ЄС, що також вважаються показниками європейської політичної свідомості, треба відзначити, що практика міжнародних відносин ЄС засвідчила прагнення наднаціональної організації до таких форм взаємодії, які зумовлюють уникнення силових методів реалізації національних інтересів окремих європейських держав, проте розбіжності в політичних підходах до безпекових проблем та зовнішньополітичних уподобань стратегічного партнерства європейських країн спричиняють роздвоєність спільної зовнішньої політики інтеграційного об'єднання. Саме національні інтереси та відносини між державами в широкому європейському просторі більше стосуються підтримання регіональної стабільності, ніж свідчать про наявність спільних позицій та підходів до формування нової архітектури європейського порядку, участь в якому беруть також міжрегіональні інституції та неєвропейські актори міжнародних відносин [26].

Високий представник ЄС із закордонних справ та безпекової політики Ф. Могеріні зазначала: «Ми будемо продовжувати поглиблювати трансатлантичні зв'язки і наше партнерство з НАТО, а також залучати нових акторів і досліджувати нові формати взаємодії, щоб у разі виникнення збройного конфлікту наші загальні життєві інтереси не виявилися під загрозою» [27], тобто був запропонований «всебічний підхід до вирішення конфліктів і криз» за допомогою використання всіх політичних засобів, якими володіє ЄС. Зміцнення ЄС, на думку Ф. Могеріні, вимагає інвестицій в усі сфери зовнішньої і безпекової

політики, оскільки необхідний повний спектр засобів підтримки обороноздатності Європи, щоб відповісти на зовнішні кризи, зміцнити потенціал партнерів і гарантувати безпеку регіону. Водночас підкреслювалося, що країни-члени ЄС залишаються суверенними в питаннях оборонної політики, а ЄС сприятиме співробітництву і прагнути до створення потужної європейської оборонної промисловості, яка має вирішальне значення для збереження права Європи на прийняття рішень і дій в міжнародних відносинах [28].

В оцінках європейського експертного середовища важливим є формування конструктивного діалогу з проблематики спільної безпекової політики на європейському рівні, посилення ролі в регіоні і в світі. Аналіз сутнісних характеристик безпекової складової європейської політики показав, що динаміка ставлення до проблем європейської залежить від міжнародно-політичної ситуації, яка складається навколо країни, та внутрішніх чинників – економічного розвитку, соціального захисту, міграційних проблем. Зокрема серед європейців підтримка політики ЄС як критерію європейської політичної свідомості зберігається достатньо високою і становить 77 %, тоді як частка тих, що не підтримує таку політику, зменшилась і складає 14 %, а 9 % опитаних не змогли визначитись. Після терористичних атак на початку 2015 р. активізувалась позиція європейської громадськості на 13 % щодо розширення ініціатив на рівні ЄС для боротьби з тероризмом - 21 % та злочинністю - 16 %, а також у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики - 10 %. У цілому 23 % опитаних висловились за розширення бюджету ЄС у сфері європейської безпеки та оборони. До того ж 47 % опитаних погодились з обмеженням фундаментальних прав і свобод на рівні ЄС у зв'язку з необхідністю подолання тероризму та організованої злочинності, зокрема, 12 % опитаних погодились на повне обмеження їхніх прав та свобод, 35 % – виступили за обмеження в певних рамках, 33 % – частково не погодились, 11 % – повністю були проти будь-яких обмежень і лише 9 % – не

визначились. Оцінки експертного середовища засвідчили, що європейці демонструють стабільно високу підтримку політики ЄС з огляду на виклики для Європи в сучасному нестабільному світі [29;30].

Найбільші суперечності щодо змін європейської політичної свідомості спостерігаються від загрози «міграційного тиску» та його можливих наслідків для Європи, висловлюються різні застереження і прогнози щодо перспектив функціонування ЄС, серед яких проблема неготовності європейських інституцій, відповідальних за охорону зовнішніх кордонів та надання притулку мігрантам, прорахунків європейської політики безпеки на кордонах ЄС. Такий розвиток подій поставив Європу перед необхідністю запровадження термінових заходів для подолання міграційної кризи, зокрема Єврокомісія переглянула програму Європейської політики сусідства, що встановлює новий формат відносин ЄС із 16 країнами–сусідами на сході та півдні Європейського Союзу, включаючи безпекові інструменти, такі як боротьба з міграцією, її причинами та наслідками. Також міністри юстиції та внутрішніх справ країн ЄС домовились про посилення контролю на зовнішніх кордонах об'єднання. У 2016 р., незважаючи на деякі прогнози щодо зменшення міграційних потоків до Європи, за окремими джерелами очікувалося збереження масштабів міграційної кризи, що обумовлено ескалацією бойових дій в Сирії та Північному Іраку, збереженням нестабільної ситуації в інших країнах Близького Сходу, Центральної Азії, Північної та Центральної Африки. Хоча, на думку переважної більшості експертів, такі прогнози можуть і не виправдатися, оскільки значна частина мігрантів та біженців у 2015 р. використовували короткий та відносно безпечний шлях через морські перевезення. В експертному середовищі розглядалися прогнози щодо виділення з бюджету ЄС 9,2 млрд євро в 2015 –2016 рр. на подолання проблеми біженців. Так, в листопаді 2015 р. Європейської Комісією були прийняті рішення про виділення 1,8 млрд євро з «Фонду допомоги Африці» для стримування потоку біженців з країн Північної

Африки та Близького Сходу, а також 3 млрд євро фінансової допомоги для Туреччини, де знаходиться понад 2,2 млн сирійських біженців. Франція та ФРН оголосили про створення окремого спеціального фонду для вирішення проблеми біженців у розмірі 10 млрд євро.

Водночас в останньому економічному прогнозі Генерального директорату Європейської Комісії з економіки та фінансів вперше подається позитивна оцінка економічного стану від прибуття великої кількості мігрантів в ЄС: в середньостроковій перспективі очікується додатковий позитивний ефект зростання від збільшення пропозиції робочої сили, за умови відповідної політики щодо полегшення мігрантам доступу до ринків праці. Так, прогнозується, що Швеція, яка прийняла в 2015 р. найбільшу кількість біженців у перерахунку на душу населення, може отримати до кінця 2015 р. до 0,5 % додаткового зростання ВВП. Очікується також і зростання розбіжностей серед європейських країн у питаннях розподілу квот на прийом біженців та видатків на усунення міграційної кризи. Прогнозується, що невдоволення населення міграційною політикою своїх країн та посилення серед пересічних європейців антимігрантських настроїв призведуть до зростання ролі та впливу правих, націоналістичних партій, рухів та об'єднань у політичному житті більшості європейських країн.

Загалом, за оцінками експертів, масштаби міграційної кризи і тиску на європейські кордони у 2016 р. збережуться, але вони не матимуть вирішального негативного впливу на перспективи єдності ЄС. Водночас, зважаючи на надприбутки від контрабанди людьми, а також геополітичні вигоди для урядів деяких країн, спонсорів нелегальної міграції передусім з Сирії, Туреччини та Росії, для мігрантів будуть знайдені та впроваджені нові маршрути і способи переміщення в Європу. Спеціальні служби окремих країн, наголошується у прогнозах, використовуватимуть деструктивний потенціал нелегальної міграції для отримання впливу та внутрішньополітичну нестабільність окремих європейських країн шляхом

створення нових зон напруженості, поширення фобій та антимігрантських настроїв, нарощування критичної маси радикальних сил тощо [31;32].

З погляду впровадження європейської політичної свідомості у мігрантські кола, зокрема сприйняття як європейців представників мусульманських меншин, експерти Chatham House опитали десять тисяч жителів Європи і з'ясували, що багато з них підтримують обмеження щодо адаптації мусульман в їх країнах. Після підписання Д.Трампом заборони на в'їзд в США для громадян переважно мусульманських країн, що викликало жорстку критику по всьому світу, в багатьох європейських столицях, зокрема у Берліні, Лондоні, Парижі, Брюсселі і Лісабоні, відбулися масові протести проти запроваджених обмежень. Водночас, як з'ясували аналітики лондонського дослідницького інституту Chatham House, багато європейців виступали проти зростання числа мігрантів з країн з переважно мусульманським населенням. Експерти провели опитування серед громадян Бельгії, Німеччини, Греції, Іспанії, Франції, Італії, Австрії, Великої Британії, Угорщини та Польщі, запропонувавши їм висловити своє ставлення до твердження: «Подальшу імміграцію з країн з переважно мусульманським населенням потрібно зупинити», з яким погодилися 55% опитаних. Причому у деяких з цих країн - Франції, Бельгії і Великій Британії - досить висока частка мусульманського населення, а у таких як Польща і Угорщина його практично немає. Проте ці відмінності не позначилися на ставленні учасників опитування до проблеми європейськості мусульман: серед країн, де із запропонованим Chatham House твердженням погодилося найбільша кількість опитаних, виявилися держави з невеликою часткою мусульманського населення. Найвищий 71% європейців, що погодилися з таким твердженням, виявився в Польщі. За нею йдуть Австрія, Угорщина, Бельгія та Франція. Практично всі країни, за винятком Польщі, де більшість опитаних висловилися проти адаптації мусульман, опинилися в центрі міграційної кризи, або в останні роки зазнали жорстоких терактів, організованих

вихідцями з мусульманських країн.. Про результати опитування дозволяє судити і той факт, що у всіх цих країнах посилюється вплив правопопулістських політичних партій, а в деяких з цих держав представники правих популістів навіть знаходяться у владі. Найвищий рівень сприйняття мігрантів як європейців зафіксовано в Іспанії, де із запропонованим експертами твердженням погодився 41 % опитаних.

Chatham House також проаналізував соціально-демографічний склад учасників опитування і прийшов до висновків про те, що люди похилого віку частіше висловлювалися проти зростання потоку приїжджених, оскільки за обмеження в'їзду та адаптації мігрантів висловилися 44 % учасників дослідження у віці від 18 до 29 років, тоді як серед опитаних старше 60 років таких виявилось 63%. Що стосується рівня освіти опитаних, то відмінності в ньому не вплинули на відповіді. Обмеження для мусульман підтримали 59% опитаних, що закінчили лише школу, і 48% випускників вузів. При цьому навіть серед опитаних з найвищим рівнем освіти майже кожен другий виступає проти адаптації мігрантів в своїй країні. Заборону на в'їзд та адаптацію мігрантів підтримали 57% чоловіків і 52% жінок, а серед жителів великих міст прихильників обмежень — 52 %, серед жителів невеликих міст та сільської місцевості — 55% і 52% відповідно[33;34].

Результати опитування також свідчать, що 59% опитаних у середньому по всіх країнах побоюються, що приплив біженців, який стався останнім часом, призведе до зростання тероризму. Страх європейських громадян перед тероризмом, зазначають фахівці, призводить до того, що вони корінні європейці значно переоцінюють частку передусім мусульманського населення в своїх країнах. Восени 2016 р. інститут Ipsos MORI Institute попросив європейців оцінити процентне співвідношення мусульман в їх країнах. З'ясувалося, що жителі Франції вважають, що в країні живе у чотири рази більше мусульман, ніж це є насправді, а оцінка британців виявилася в три рази вище реальної цифри. Таким чином, виникає протиріччя між різними інтерпретаціями інтегрованості

іммігрантів в європейське суспільство: активна політична участь у виконанні громадянських обов'язків вступає у конфлікт із дотриманням «відсталих», культурно-релігійних норм мігрантів, а внесок мусульманських меншин у вимір європейської політичної свідомості опиняється у протиріччі з культурним характером національної ідентичності. Очевидно, що у випадку відмінного етнічного походження та зовнішніх релігійних проявів досягти повної інтегрованості мігрантів в європейський політичний простір наразі не вдається [34].

Висновки. На наднаціональному рівні стверджується, що європейська політична свідомість розвивається паралельно з розвитком ЄС як складної політичної структури міжнародного характеру. Формування європейської політичної свідомості відбувається внаслідок легітимації спільних для європейських громадян демократичних політичних утворень, інституту європейського громадянства та заохочення політичної активності спільнот Європи. Тобто, європейська політична свідомість розвивається на основі європейської політичної культури, яка включає в себе міжнародні стандарти демократії, солідарність, взаємодопомогу і толерантність. Водночас політична свідомість іммігрантів сприймається як така, що протиставляє себе досягненням демократії та основним правам людини, хоча меншини іммігрантів, маючи громадянство європейських країн, використовують свої громадянські права для створення власного політичного простору.

Список використаних джерел

- 1.Mendez, C., & Bachtler, J. European Identity and Citizen Attitudes to Cohesion Policy: What Do We Know? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cohesify.eu/downloads/Cohesify_Research_Paper1.pdf
- 2.M.Emerson, R. Balfour, T. Corthaut. Upgrading the EU's Role as Global Actor - /CEPS Policy Brief – Jan. 2011. – p. 2.
- 3.Kempin R., Scheler R. Key Tasks for a New EU Foreign Policy : Challenges ahead for Global Europe [Електронний ресурс]. / Ronja Kempin, Ronja Scheler // Discussion Papers for Session 3 of the BTDD – 2014. – Режим доступу: <http://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/bttdd2014workingpapersession3final.pdf>

4. Hakan G. Sicakkan Trans-Europeanizing Political Spaces in Europe [Електронний ресурс] // Eurosphere. Online working paper series. – September, 2011. – Режим доступу : <http://eurospheres.org/publications/workpackage-reports/>
5. Фрідман Дж. Як розподіляться ролі в Європі в XXI столітті? [Електронний ресурс] / Дж. Фрідман – Режим доступу : <http://www.kyivpost.ua/opinion/op-ed/kak-raspredelyatsya-roliv-evrope-v-xxi-veke-337.html>
5. Risse T. Nationalism and Collective Identities: Europe Versus the Nation-State? [Electronic source] / T. Risse [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.deutschaussenpolitik.de/resources/seminars/gb/euracowa/document/jonesrhodes.pdf>
6. Ignatieff M. Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.com/Blood-Belonging-Journeys-into-Nationalism/dp/0374524483>
7. Richard W., Stokes B., Simmons K. Europeans Fear Wave of Refugees Will Mean More Terrorism, Fewer Jobs. JULY 11, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/2/2016/07/Pew-Research-Center-EU-Refugees-and-National-Identity-Report-FINAL-July-11-2016.pdf>
8. Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях. Монографія . – К. : Центр вільної преси, 2014. – 472 с.
9. Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір. Монографія.– К. : Центр вільної преси, 2016. – 528 с.
10. Баровська А. В. Міфи щодо європейської інтеграції в офіційному дискурсі ЄС : аналіт. доповідь/А.В. Баровська. – К.: НІСД, 2013. – 72 с. [Електронний ресурс].- Режим доступу <http://www.niss.gov.ua/articles/376>
11. Баштанник В. Формування «європейської інтеграційної ідеології» в системі державного управління в Україні (1991-2012 рр.) [Текст] / В. Баштанник // Вісник Нац. академії держ. управління при Президенті України. – 2012. – Вип. 3. – С. 5-13
12. Тихомирова Є.Б. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції [Текст] /Є.Б. Тихомирова // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Політ. науки. - 2005. - Т. 45. - С. 56-60
13. Пикула Н.Н. Европейское политическое сознание: теоретический аспект [Текст] / Н.Н. Пикула // Facta Simonidis. – Wy sza Szko a Zawodowa im. Szymona Szymonowica w Zamo ciu. – 2014. – № 1 (7). – Zamo , 2014. – P. 49-65
14. Троян В.С. Конструювання образу об'єднаної Європи представниками пан'європейського руху [Текст]/ В.С. Троян // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. – Вип. 6. – С. 185-195
15. Макаренко Є. А Європа у XXI столітті: перспективи трансформації у нестационарній системі міжнародних відносин// ДСП/ вип.. 57, К., ІСЕМВ: 2011. – с.16-28
16. Гуцал С. А. Підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС : наслідки, завдання та перспективи [Електронний ресурс]. / С. А. Гуцал // Аналітична записка. – НІСД, 2013 – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/asocjasya-8775f.pdf>
17. Яворська Г. Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС. Аналітична записка // НІСД при Президенті України. Аналітична записка – 17 лютого 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.niss.gov.ua/articles/376/>
18. Cellerino S. The new European External Action Service and the Lisbon Call for Coherence of European External Action: Issues of Accountability and Scope // The Columbia journal of european law. - 2010. - МІ 7, р. 22-27
19. Standard Eurobarometer 73, Autumn 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb73/eb73_vol1_en.pdf

20. Eurobarometer Qualitative Study «The Promise of the EU». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/quali/ql_6437_en.pdf
- 21.Сергієнко Я.В. Функціональна роль наднаціональних інститутів у забезпеченні Спільної зовнішньої політики Європейського Союзу (на прикладі Європейської Комісії) / Я.В. Сергієнко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Вип. 166. Т. 178. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 94–97
- 22.Europeans in 2014. Special Eurobarometer 415 / Wave EB81.2 – TNS Opinion & Social Union [Electronic resource]. – Regime to access: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_415_en.pdf
- 23.Standard Eurobarometer 81. Spring 2014. Public opinion in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb81/eb81_publ_en.pdf
- 24.Standard Eurobarometer 83. Spring 2015. Public opinion in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_first_en.pdf
- 25.Бэнкс М. Евробарометр: большинство европейцев поддерживают членство в ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=en&u=https://www.theparliamentmagazine.eu/articles/news/eurobarometer-majority-europeans-support-eu-membership&prev=search>
- 26.Копійка В. В.Спільна зовнішня політика ЄС у вимірі регіонального співробітництва//Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір. Монографія.– К. : Центр вільної преси, 2016, с.324-348
- 27.Youngs R. Will the EU’s Global Strategy Meet the Foreign Policy Challenges of the Future? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://carnegieeurope.eu/2015/10/15/will-eu-s-global-strategy-meet-foreign-policy-challenges-of-future/ij51>
- 28.Mogherini Federica sends the EU Global Strategy to the Member States [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/06/26-euco-conclusions/>
- 20.Public opinion in the European Union : tables of results [Електронний ресурс] // Standard Eurobarometer 83 – Spring 2015 – 175 p. – Режим доступу : ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_anx_en.pdf
- 30.Europeans’ attitudes towards security [Електронний ресурс] // Eurobarometer 432. Results for France – 2015 – 4 p. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_432_fact_fr_en.pdf
31. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.cedos.org.ua/.../mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-a
- 32.Міграційні страхи» Європи: погляд з України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/01-Migration+fears/>
- 33.Дослідження Chatham House: Багато європейців за обмеження в’їзду для мусульман[Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://inews.sumy.ua/doslidzhennya-bagato-yeuropejci-za-obmezhennya-v%D1%97zdu-dlya-musulman/>
- 34.Goodwin M., Raines T., Cutts D. What Do Europeans Think About Muslim Immigration? / Matthew Goodwin, Thomas Raines, David Cutts [Електронний ресурс]. – Режим доступу.- <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/what-do-europeans-think-about-muslim-immigration#>